

Тома Н. М.

ЛЕКСИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ» В МОВІ ТВОРІВ ПЕТРА МОГИЛИ

У статті досліджено абстрактні лексеми на позначення рис характеру людини, які є найбільш уживаними у творчості Петра Могили. Проаналізовано значення лексем за часів Петра Могили та їхнє сучасне трактування.

Ключові слова: Петро Могила, абстрактна лексика, лексика на позначення рис характеру людини, семантика, староукраїнська мова першої половини XVII ст.

На сьогодні актуальним є дослідження абстрактної лексики у творчості Петра Могили. Ця лексика є важливою частиною словникового складу староукраїнської мови XVII ст., а її вивчення відображає один з аспектів загальної лінгвістичної проблеми – системного аналізу лексики з погляду семантики. Незважаючи на те, що саме розвинена абстрактна лексика і є основою становлення літературної мови, досі не було спроб дослідити абстрактну лексику Петра Могили як систему, максимально виявити її склад, охарактеризувати за походженням, структурною організацією, особливостями функціонування, описати системні відношення в окремих лексико-семантичних групах.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати мовні одиниці на позначення рис характеру людини, вживані у творах Петра Могили, з погляду семантики та простежити їхнє функціонування в сучасній українській мові.

Об'єктом аналізу в цій розвідці є абстрактна лексика староукраїнської мови першої половини XVII ст., що стосується рис характеру людини, виявлена в мові творів Петра Могили.

У межах лексико-семантичної групи «Риси характеру людини» зафіксовано слова на позначення позитивних та негативних рис характеру людини, її вдачі, нахилів, внутрішніх якостей, а також пов'язані з ними дії, стани. Спільною семантичною рисою, яка об'єднує всі одиниці лексико-семантичної групи «Риси характеру», є ознака «індивідуальні, чітко виражені психічні властивості людини, що визначають певну лінію поведінки, вчинки, спосіб життя кожного індивіда».

У структурі групи засвідчено лексеми на позначення позитивних рис характеру: *благодарный, вдячний, воля, добрый, доброта,*

зацность, зычливість, милый, терпеніє, терпеть, щедрота та негативних: *гордость, гърдыня, зависть, злый, лесть, лукавий, пыха, хитрость*. Відповідно до цього встановлюються мікрогрупи лексем з ядерними одиницями: 1) *добрый*; 2) *терпеніє*; 3) *гърдыня*; 4) *злый*; 5) *хитрость*.

Мікрогрупа з ядерною одиницею *добрый*

До цієї мікрогрупи належать лексеми: *добрый, доброта, зычливість, вдячний, благодарный, милый, щедрота, зацность, воля*.

Найскладнішою за внутрішню організацією є лексема *добрый*. Цей прикметник уже в XVII ст. був багатозначним. У творах Петра Могили слово *добрый* ужито зі значенням «який доброзичливо, приязно, чуйно ставиться до людей»: «И тако наутрії моли родителей моих, да отпустятъ его; они же не хотяху, вельми бо послушливъ и *добръ* бѣше юноша» [7, с. 84]. Лексема *добрый* походить від праслов'янського **dobrъ* – «відповідний, підходящий, корисний» [1, т. 2, с. 98]. У ССМі [4, т. 1, с. 308] слово *добрый* має розгалужену семантику, але основним варто вважати значення «який є носієм позитивного начала, протилежний до негативного». Цей прикметник активно вживається в сучасній українській мові з більшою кількістю значень у порівнянні з XVII ст.: який доброзичливо, приязно, чуйно ставиться до людей; доброзичливий; протилежне лихий, поганий; для якого характерна взаємна прихильність, симпатія; близький; який приносить добро, задоволення, радість; який має належні знання і навички для виконання чого-небудь; досвідчений; який має позитивні якості або

властивості, що відповідають поставленим вимогам, задовольняють їх; значний щодо розміру, обсягу, кількості; гідний шани, похвали; незаплямований; те саме, що смачний; уживається для підкреслення важливості, значності кількісного визначення міри часу, простору [5, т. 2, с. 323]. Останнє значення подано з приміткою *розмовне*. Отже, у сучасній українській мові спостерігається розширення семантики лексеми *добрий*.

До ядра мікрогрупи з ядерною одиницею *добрий* входить також іменник *доброта* зі значенням «вияв доброго, прихильного ставлення до людей» [6, вип. 8, с. 57], що засвідчено у творах Петра Могили: «Же всѣхъ цнотъ христіанскихъ есть школою, яко то: покоры, послушенства, вѣры, надѣи, милости, музства, мудрости, стремежливости, справедливости, **доброти**, ласкавости, щодробливости и иныхъ цнотъ» [2, с. 387]. У ССМі [4, т. 1, с. 307] іменник *доброта* подано в трьох значеннях. У сучасній мові лексема *доброта* переважно вживається з такими значеннями: 1) чутливе, дружнє ставлення до людей; 2) привітність [5, т. 2, с. 326].

Мовна одиниця *доброта* виявляє семантичну близькість до прикметника *добрий*, в опозиції між зазначеними лексемами диференційною виступає грамагічна сема.

Із позитивним забарвленням зафіксована також лексема *зичливість*, що має семантику, відображену в СЛУМі [6, вип. 12, с. 238]: 1) доброзичливість, прихильність; 2) бажання, прагнення, старання. Петро Могила використовує слово *зичливість* зі значенням «доброзичливість, прихильність», наприклад: «Ведлугъ духовного розуму, упоминку хуть мою и цалую **зичливість** вашей княж. милости могль освѣдчити» [2, с. 388]. Лексема *зичливість* походить від польського *zytek* – «пожиток», яке пов'язане з дієсловом *żyć* – «жити» [1, т. 2, с. 263]. У сучасній українській мові частіше вживається інфінітив *зичити* зі значенням *бажати*, аніж іменник *зичливість* відприкметникового походження [5, т. 3, с. 569]. Нині іменник *зичливість* переважно функціонує як компонент складних слів, зокрема в мовній одиниці *доброзичливість*, що означає «бажання зробити кому-небудь добро, принести користь».

У словах *добрий*, *доброта*, *зичливість* інтегративною виступає сема 'доброзичливість'. Диференційними є семи 'чутливий', 'прагнення', 'смачний'.

До напівпериферії мікрогрупи з ядерною одиницею *добрий* належить лексема *вдячний*, що у СЛУМі зафіксована з такими значеннями:

1) який відчуває вдячність; 2) прихильний, доброзичливий, ласкавий; 3) приємний, милий; 4) гарний, чудовий, привабливий, миловидний, мальовничий; 5) пахучий, духмяний; 6) корисний; 7) повчальний, вартий уваги [6, вип. 3, с. 196]. У творах Петра Могили лексема *вдячний* поширена зі значенням «прихильний, доброзичливий, ласкавий», наприклад: «...всеї Церкви Россійской и презацному тому зъ Іафета шляхетного народови велце милого, **вдячного** и пожаданого, не знашолемъ зацнѣйшого упоминку над крестъ Христовъ и въ немъ и през него крестъ кожного на свѣтѣ въ вшелякомъ станѣ-человѣка» [2, с. 387]. У сучасній українській літературній мові слово *вдячний* поширене з основним значенням «який відчуває вдячність до кого-, чого-небудь» [5, т. 1, с. 314].

Напівпериферію мікрогрупи з ядерною одиницею *добрий* утворює також лексема *благодарний*, яка у творах Петра Могили має значення «вдячний», наприклад: «Богъ не оставляя на люди своя паче мѣры искушенія, призри на молитвы, стенанія и слезы ихъ, паче же на **благодарное** ихъ доброе трѣпѣніе» [7, с. 62]. Із таким самим значенням слово *благодарний* подане і в СЛУМі [6, вип. 2, с. 97]. У ССМі мовна одиниця *благодарний* не виявлена. У сучасній українській мові на позначення відповідної семантики використовується лексема *вдячний*.

Лексеми *благодарний* і *вдячний* утворюють опозицію тотожності. Інтегративною семою для цих лексем виступає 'подяка'.

Слово *милий* у творах Петра Могили має значення, аналогічне до зафіксованого в СЛУМі [5, т. 4, с. 702]: «дуже приємний, лагідний у стосунках з людьми; хороший, симпатичний», наприклад: «...всеї Церкви Россійской и презацному тому зъ Іафета шляхетного народови велце **милого**, вдячного и пожаданого, не знашолемъ зацнѣйшого упоминку над крестъ Христовъ и въ немъ и през него крестъ кожного на свѣтѣ въ вшелякомъ станѣ-человѣка» [2, с. 387]. Праслов'янське **milь* – *милий* споріднене з литовським *mielas* [1, т. 3, с. 460]. У ССМі [4, т. 1, с. 593] лексема *милий* подана в значенні «ласкавий». Слово *милий* активно вживається в сучасній мові.

Позитивний відтінок має лексема *щедрота*, яка у творах Петра Могили зафіксована зі значенням «здатність охоче ділитися своїм майном, коштами і т. ін., не шкодувати витратити що-небудь»: «Нъ на **щедроты** твоя надѣясь (нами къ тебѣ припадаеть въпьющи), якъ щедръ пощади, Спасе, и святыхъ ти ради страстей, въ вѣчнуу

жизнь якъ благъ прїими» [7, с. 140]. Як свідчить етимологічний словник М. Фасмера, слово *щедрота* є запозиченням з церковнослов'янської мови [10, т. 4, с. 499]. У сучасній мові лексема *щедрота* вживається зі значенням: 1) те саме, що щедрість; властивість за значенням щедрий; якість за значенням щедрий; який охоче ділиться своїм майном, коштами і т. ін., не шкодує витратити що-небудь; 2) великий розміром; значний; 3) багатий на що-небудь, чимсь [5, т. 11, с. 578]. В історії української мови лексема *щедрота* розширює своє значення.

У словах *щедрота*, *добрий* інтегративною виступає сема 'значний', семантичні компоненти 'чесний', 'багатий', 'приємний' є диференційними.

На периферії мікрогрупи з ядерною одиницею *добрий* перебуває також слово *зацность*, яке Петро Могила вживає в значенні «високі моральні якості, шляхетність, достойність, гідність» [6, вип. 11, с. 39]: «Никому иному того першого снопку моего, пристойнѣй и належнѣй, якъ вашей княж. милости, офѣровати не судилемъ, такъ для першихъ двохъ причинъ, **зацности**, мовлю, креста и належности упоминку, якъ и для того, же бымъ в томъ малом в правдѣ» [2, с. 388]. Слово *зацность* походить зі старопольської мови від *zasny* [11, с. 632]. У ССМі [4, т. 1, с. 388] зафіксований прикметник *зацный* у двох значеннях: 1) аристократичного, шляхетського походження; 2) благородний, шляхетний. Сучасні словники української мови слова *зацность*, *зацный* не подають.

Периферію мікрогрупи з ядерною одиницею *добрий* утворює також лексема *воля*, яка у XVII ст. мала значення: 1) одна з функцій людської психіки; 2) бажання, хотіння, прагнення; 3) повеління, закон, влада; 4) право (стосовно Бога); 5) наказ, розпорядження, вимога; 6) свобода дій, незалежність; 7) тимчасове звільнення від феодальних новинностей і податків [6, вип. 4, с. 223]. У творах Петра Могили ця іменникова лексема засвідчена зі значенням «бажання, хотіння, прагнення»: «Отсѣченіе бо своя **воля** есть еже ничтоже по своему хотѣнію, нъ по повелѣнію и благословенію начальника творити, все бо еже отъ своя **воля** творимое» [7, с. 180]. ССМ фіксує слово *воля* в п'яти значеннях: 1) бажання; 2) намір, замисел; 3) свобода, можливість здійснювати щось; 4) стан того, хто перебуває на волі; 5) погляд, думка [4, т. 1, с. 196]. Лексема *воля* поширена й у сучасній мові з основними значеннями «бажання, хотіння» та «свобода дій, незалежність» [5, т. 1, с. 735]. Спостерігається розширення семантики лексеми *воля*.

У творах Петра Могили чітко розмежовуються *воля людини* та *воля Бога*, наприклад, у реченнях: «Добровольныхъ теде слугъ и наслѣдовцовъ потребуеть Панъ, а не поневольныхъ; отколь ясне даеть ся вѣдати, же не з предъустановленія Божого **воля челоувѣчая** на доброе албо на злое скланятися мусить (яко калвинскіи дѣти учат) або вѣмъ Августинъ мовить: “предустановленіе Божіе многымъ есть причиноу встаня, а жадному не есть причиноу упаданя”» [2, с. 407]; «Нехай всю свою **власную волю** отрѣжетъ и вынищить, а **волю Самого Бога** плънити, приказанья Его заховуючи, усилуеть» [2, с. 408]. Мислитель підкреслює, що чим більше воля особистості підпорядковується волі Божій, чим повніше вона зрікається своєї волі й віддається на волю Богу, зливаючись з нею, тим потужнішою стає її воля, тим більше людина може чинити добра й уникати зла. Добровільність самозречення власної волі на користь божественної обертається на свободу дії морального закону й розширення добра у світі. Моральний закон (воля Бога) приписує й вимагає від людини певних помислів і способів дій, але лише дотримання його не через примус, а цілком добровільно, що нерідко потребує від людини чималих внутрішніх зусиль і боротьби.

Для лексем *воля*, *зичливість* інтегральними виступають семи 'бажання', 'прагнення', диференційними – 'свобода', 'прихильність'.

Мікрогрупа з ядерною одиницею *терпеніє*

До цієї мікрогрупи належать такі лексеми: *терпеніє*, *терпеть*.

Терпіння вважається однією з найбільших християнських чеснот. Небажання терпіти несумісне з християнством. В аналізованому казанні «Крестъ Христа Спасителя и каждого челоувѣка» доводиться, що без терплячості, без розуміння необхідності нести свій хрест людина не може досягти спасіння. Наголошується не так на самих хресних муках, як на терплячості Христа, що ніс свій хрест.

У широкому переносному значенні слово *хрест* – це страждання, прикрощі, муки, які випадають на долю людини і які належить терпіти. У кожній людини свій «хрест». Щоденним виявом такого тягаря, який випав на долю людини і який вона змушена стійко, з терпінням переносити, є праця. Праця – також «хрест», який щоденно мусить нести кожна людина. Саме праця, що вимагає від людини напруження всіх її

тілесних, психічних і духовних сил, і є тією ареною, на якій найбільшою мірою розгортається й випробовується терпіння. На кожного Бог поклав тягар і кожному дав свій дар – нахил до певного виду діяльності, який належить реалізувати. Христос заповідав цей тягар стійко нести і своїм прикладом хресних мук навчив людей терпінню.

Лексема *терпеніє* закріплена у творах Петра Могили зі значенням «здатність стійко, без нарікань переносити фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо», наприклад: «Егда въ толицѣмъ **терпеніи** дванадесять лѣтъ пременуша, Богъ, не оставляя на люди своя паче мѣры искушенія, призри на молитвы, стенанія и слезы ихъ, наче же на благодарное ихъ доброе **трѣпѣніє**» [7, с. 61]. Іменник *терпеніє* утворений від інфінітива *терпѣти*. У сучасній українській мові слово *терпеніє* має дещо іншу форму – *терпіння*. Окрім значення, що виводиться з текстів Петра Могили, воно має ще такі: 1) здатність довго й наполегливо робити що-небудь, займатися чимось; 2) те саме, що страждання. Друге значення подане в словнику як *розмовне* [5, т. 10, с. 95]. Дієслово *терпеть* у досліджуваних текстах уживається в значенні «стійко, без нарікань переносити фізичні або моральні страждання; витримувати» [5, т. 10, с. 97]: «Яко видѣ Господь озлобленіє людей своихъ, Руси, еже отъ тебе **трѣпятъ** здѣ, и запусѣніє церкве своея, и ктому не имать ти трѣпити, и аще не возвратиши имъ церковь и ихъ въ мирѣ не съхраниши, смертію лютою напрасно имати умрети» [7, с. 62]. Як свідчить ЕСУМ, слово *терпеть* праслов'янського походження, має значення «залишатися затерпим» [1, т. 5, с. 557]. У ССМі [4, т. 2, с. 429] лексемі *терпеть* зареєстровано у двох значеннях: 1) зносити, переносити, витерплювати; 2) розплачуватися, спокутувати. У сучасній українській мові слово *терпѣти* дещо змінило свою семантику, зокрема, з'явилося нове значення: дуже не любити кого-, що-небудь, почувати неприязнь, відразу до когось, чогось [5, т. 10, с. 97].

Для слів *терпеть*, *терпеніє* інтегративною є сема 'страждання', диференційною виступає граматична сема.

Мікрогрупа

з ядерною одиницею *гърдыня*

До цієї мікрогрупи належать такі лексеми: *гърдыня*, *гордость*, *пыха*.

Слово *гърдыня* було відоме в давньоукраїнській мові, одним зі значень вказувало на *пихатість* [8, т. 1, с. 614]. У ССМі [4, т. 1, с. 251]

також наявна лексема *гордыня*. У творах Петра Могили слово *гордыня* функціонує зі значенням «гордість, пихатість» [6, вип. 7, с. 25]: «Елико бо есть милостивъ и длѣготрѣпеливъ, толико праведенъ и скоровѣздаятеленъ излиха творящимъ **гърдыню**» [7, с. 105]. У сучасній мові, як свідчить СУМ [5, т. 2, с. 127], лексема *гордыня* є застарілою і менш поширеною, аніж *гордість*.

Лексема *гордость* має праслов'янське походження і первісно означала «страшний, огидний» [1, т. 1, с. 564]. У ССМі [4, т. 1, с. 251] лексема *гордость* зафіксована як синонім до слова *гордыня*, тобто має значення «пихатість». Але вже в словнику XVI–XVII ст. засвідчено, що семантика слова *гордость* змінюється – з'являється нове значення «почуття особистої гідності, самоповаги». Проте в аналізованих творах Петра Могили це значення не виявлене. У мові його творів лексема *гордость* має традиційну семантику: «надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість» [6, вип. 7, с. 23], що й підтверджує речення, зафіксоване в щоденнику Петра Могили: «Оле, проклятый змію, злоначалниче, враже и завистниче **гордости** ради отпадый славы Божіа!» [7, с. 153]. Семантика слова *гордость*, з якою воно було зафіксоване в словнику XVI–XVII ст., збереглася і в сучасній українській мові: 1) почуття особистої гідності, самоповаги; 2) почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, переваги в чому-небудь; 3) надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість [5, т. 2, с. 127].

У XVI–XVII ст. як синонім до лексем *гордость* і *гърдыня* в українській мові функціонує слово *пыха*, що з погляду християнської етики позначало один зі смертних гріхів. Небезпека пихи полягає в тому, що вона сприяє вияву інших аморальних якостей людини, тому її й відносять до тяжких гріхів. Виявом пихи вважали завищену самооцінку людини, внаслідок чого в різних життєвих ситуаціях вона покладала надії не на Бога, а тільки на власні сили, і причини своїх успіхів убачала не в ласці Господній, а у своїх здібностях і вольових якостях. ЕСУМ [1, т. 4, с. 381] виводить походження лексеми *пыха* від праслов'янського **руха*, що пов'язане з **рухати* «дути, дихати». Є. Тимченко зазначає, що етимологія лексеми *пыха* пов'язується з польською мовою і пояснюється за допомогою російських слів *гордость*, *надменность*, *высокомерие* [9, т. 2, с. 260]. Петро Могила вживає лексемі *пыха* на позначення гріха гордості: «До того є(ст) седмъ грѣх(в) смертелны(х) головны(х): Пыха, лакомство...» [3, с. 909]; «**Пыха** – всему злему ест причиною и до вшелякого поспѣху

перешкодою» [3, с. 910]. У сучасній українській мові засвідчені такі значення лексеми *пиха*: 1) надмірно висока думка про себе, погорда, зарозумілість, зазнайство; надмірна впевненість у своїх силах, здібностях, можливостях, самовпевненість; зовнішній вияв зверхності; 2) надмірність у багатстві, оздобах, прикрасах вигодах; розкіш; 3) те саме, що гордість. Останнє значення подано з приміткою *застаріле* [5, т. 6, с. 370]. У сучасному глумачному словнику не відображено релігійне значення слова *пиха*, але акцентується на тому, що це ознака насамперед внутрішнього світу людини, зовнішній вияв її поведінки.

Інтегративною семою для слів *гордість* і *гординя* виступає '*пихатість*', диференційними – '*самоповага*', '*гідність*'. Лексеми *гордость*, *пыха* у творах Петра Могили є синонімами і формують опозицію тотожності.

Мікрогрупа з ядерною одиницею *злий*

До цієї мікрогрупи належать слова: *злий*, *зависть*.

На емоційність вияву характеру вказує лексема *злий*, яка в XVII ст. має значення «сповнений злості, ворожості, недобрий» [6, вип. 12, с. 37], що підтверджує контекст досліджуваних творів: «Онъ же окаанный нача исповѣдати злая своя начинанія, яже сътворѣ, въ пещерѣ сый, глаголя» [7, с. 50]. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано, що слово *злий* сягає праслов'янського **zъľь*, що має значення «недобрий, поганий» [1, т. 2, с. 266]. ССМ [4, т. 1, с. 401] подає кілька значень слова, основне з яких – «злісний», а решта зафіксовані так: «негодящий, поганий; несправедливий, неправий; лютий, жорсткий; нещастя, лихо». У сучасній мові слово *злий* розширило семантику і вживається, окрім основного значення, зафіксованого й у творах Петра Могили, ще в таких: «який завдає надзвичайно тяжких страждань, мук, неприємностей; який досяг найвищого ступеня у своєму вияві; сильний, лютий; поганий, несприятливий (коли йдеться про час)» і в значенні «шкідливий, отруйний» [5, т. 3, с. 593].

Слово *зависть*, як свідчить СЛУМ, має значення «зздрість, ревності» [6, вип. 4, с. 88]. Із такою самою семантикою лексема *зависть* вживається і в щоденнику Петра Могили: «Они же, увѣривши словесемъ дѣвицы (имѣють бо ю якъ же нѣкую святу), нѣ зависти ради и гнѣва, его же противъ православія имуть, повелѣша ей никому же повѣдати видѣнное» [7, с. 63].

В ЕСУМі [1, т. 2, с. 224] подано відповідники *зздрѣти* і праслов'янське **zaviděti*, на основі яких історично постає значення слова *зздрити*, що ґрунтується на уявленні про лихе око [11, с. 646]. Лексема *зависть* наявна також у ССМі [4, т. 3, с. 126], де наводиться її український відповідник *зздрість*. У сучасній українській мові це слово має такі значення: 1) почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого; 2) пристрасне бажання мати що-небудь, досягти того, що є в іншого [5, т. 3, с. 126].

Інтегральною семою '*роздратування*' лексема *зависть* поєднується з мовною одиницею *злий*. Вони формують еквіполентну опозицію, в якій диференційними виступають семи '*перевага*', '*досягати*', '*нещастя*', '*лихо*'.

Мікрогрупа з ядерною одиницею *хитрость*

До мікрогрупи з ядерною одиницею *хитрость* належать лексеми *хитрость*, *лукавий*, *лукавство* і *лесть*.

Лексема *хитрость* має основне значення «властивість за значенням хитрий – який для досягнення чого-небудь діє непрямыми, обманними шляхами; підступний, лукавий» [5, т. 11, с. 65]. Це значення засвідчене в тексті Петра Могили: «Онъ же рече: “сія суть” рукою моею отъ блюда главу и хотя видѣти, аще кося хитрости въ ней нѣсть, отвсюду обращая, оглядахъ» [7, с. 119]. Лексема *хитрость* походить від праслов'янського **хyтръ*, що має словотвірні зв'язки з **хyтити*, **хvатати* [10, с. 240]. У ССМі [4, т. 2, с. 507] слово *хитрость* зафіксоване зі значенням «лукавство». У сучасній мові лексема *хитрость* має також інші значення: 1) який відзначається розумом, кмітливістю; розумний, мудрий; 2) *розм.* зроблений, виконаний вигадливо, майстерно. У внутрішній організації лексичної одиниці *хитрий* поряд із семою з негативним відтінком значення ('*підступний*', '*лукавий*', '*неправда*', '*несправедливість*') наявні семи з позитивним значенням ('*розумний*', '*кмітливий*'). Уживання лексеми *хитрість* для вербалізації поняття «мудрість» притаманне українській мовній картині світу. Водночас в уявленні українців поняття *хитрости* переважно асоціюється з недоліком чи навіть вадою, що не виключає того, що хитра людина може мати великий розум, мудрість.

Напівпериферію мікрогрупи з ядерною одиницею *хитрость* утворює лексема *лукавий*, що зі значенням «якому властиві злі, ворожі наміри;

підступний» засвідчена в текстах Петра Могили: «Иди, **лукавий** человек, да не тебе ради и мы, въ гнѣвъ Божій впадше, погибнемъ, якъ же ели и сихъ двоихъ не погубилъ еси» [7, с. 60]. Етимологічний словник пов'язує походження прикметника *лукавий* з іменником *лукавство* [1, т. 3, с. 303]. У сучасній мові слово *лукавий* зафіксовано також в інших значеннях, зокрема: 1) здатний на нещирість, брехню; ехидний; 2) здатний на різні хитрощі або жарти. Як *застаріле* в сучасній мові вживається зі значенням «грішний, нечестивий» [5, т. 4, с. 554].

Абстрактний іменник до прикметника *лукавий* – *лукавство* [5, т. 4, с. 554]: «Яко вы ходите къ Мнѣ **лукавствомъ**, и Азь пойду къ вамъ въ ярости страну, глаголетъ Господь Богъ святой Израилевъ» [7, с. 98]. У наведеному прикладі він має значення «підступність, здатність на хитрощі».

Лексеми *хитрость* і *лукавство* є неповними синонімами й утворюють у системі мови опозицію тотожності.

Інтегративними семами до слів *лукавство* і *хитрость* виступають 'обман', 'підступний', диференційними – 'розумний', 'мудрий'. Диференційна сема для мовної одиниці *лукавство* – 'жарт'. Лексеми *лукавий*, *лукавство* диференціюються граматичними семами.

Лексема *лесть* у контексті творів Петра Могили за своєю семантикою тотожна одному зі значень слова в сучасній мові: «лицемірне, нещире вихваляння» [5, т. 4, с. 479], що засвідчено

в реченні: «Смерть волею насъ ради на крестѣ претерпѣвый, да отъ **лести** злохулныхъ апостать и отъ всѣхъ блуд обдержавшихъ церковь свою святую нынѣ избави и воскреси умири, молимьтиса, Господи, услыши и помилуй» [7, с. 170]. За ЕСУМ [1, т. 3, с. 225] лексема *лесть* є запозиченням з прагерманської чи готської мов. Праслов'янське **lbstь* має значення «хитрість, підступність». «Лицемірство, обман» – такі значення наведено у ССМі [4, т. 1, с. 561]. Сучасна українська мова успадковує слово *лесть* у формі множини – *лестоци*, спільно-кореневої одиниці зі словом *улесливий*.

Для лексем *лесть*, *лукавий*, *хитрость* інтегративними виступають семи 'обман', 'підступність', диференційними є семи 'лицемірний', 'розумний', 'мудрий', 'жарт', 'нещирий'. Інтегративними семами ці лексеми утворюють еквіполентну опозицію.

Аналіз мови оригінальних творів такої непересічної постаті, як Петро Могила, узагальнює наші знання про лексичний склад української мови того часу, становлення і функціонування слів з абстрактним значенням. Праслов'янське походження абстрактних слів визначало системотворчі і системоорганізаційні чинники в лексико-семантичному розвитку кожної мовної абстрактної одиниці як особливого надбання, здатного, зберігаючи власну ідентичність протягом століть, сформувати в XVII ст. шар абстрактної лексики, що ліг в основу сучасної української термінології на позначення абстрактних понять.

Список умовних скорочень

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. [1]
СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 вип. [6]
ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. [4]

СУМ – Словник української мови : в 11 т. [5]
Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. [10]

Список літератури

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–5.
2. Могила П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъ», проповідь, произнесенная 4 марта 1632 г. / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, т. VIII, вып. 1. – К., 1914. – С. 386–421.
3. Могила П. Требник / Петро Могила. – Канберра : Українська Автокефальна Православна Церква в Австралії й Новій Зеландії ; Мюнхен : Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі ; Париж : Академічне видавництво д-ра Петра Беля, 1988. – Ч. I. – 424 с.
4. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
5. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 вип. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. – Вип. 1–12.
7. Собственноручныя записки Петра Могили / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, т. 7. – К., 1887. – С. 49–132.
8. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб. : Тип. Императорской Академіи Наукъ, 1893–1912. – Т. 1–3.
9. Тимченко С. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII століття / [відп. ред. С. К. Тимченко, В. В. Німчук, Г. І. Лиса] ; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – Київ–Нью-Йорк : Літопис – ХХ, 2003. – Кн. 2. – 512 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
11. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1957. – 805 s.

N. Toma

LEXICAL IDENTIFICATION OF SEMANTIC GROUP “CHARACTER TRAITS OF A PERSON” IN THE LANGUAGE OF PETRO MOHYLA’S WORKS

The article discusses abstract lexemes which denote the character traits of a person and are the most often used in Petro Mohyla’s written works. Semantics of abstract lexemes is explored, peculiarities of their lexical and semantic differentiation are clarified. The meanings of these lexemes at the times of Petro Mohyla and their contemporary meanings are analyzed.

Within the lexical-semantic group of the character traits of a person, the words to describe positive and negative traits of people, their habits, inclinations, internal qualities, and the associated action states are recorded. The common semantic feature that unites all units of this lexical-semantic group is a sign of individual, distinct mental property rights that determine a course of conduct, behavior, lifestyle of every individual.

Five microgroups in the lexical-semantic microfield are investigated: “Kindness”, “Patience”, “Anger”, “Pride”, “Wiliness”. Special attention is paid to those words which are the most frequently used in Petro Mohyla’s works.

Linguistic analysis of original works of such an extraordinary figure as Petro Mohyla promotes the systematization of our knowledge about the lexical composition of the Ukrainian language of that period, evolution and functioning of abstract words. The usage of abstract vocabulary that characterizes a person’s character traits, allows to express varied views of people and confirm the high level of evolution of the Ukrainian culture of the first half of the 17th century, when church preaching and scientific activity originated. Abstract vocabulary of the literary language of that period is actively functioning today.

Semantic structure analysis of abstract lexical units that are used in semantic group of a person’s character traits promotes a deeper understanding of peculiarities of the cultural life of the Ukrainian nation and gives the opportunity to follow the laws of language evolution and specifics of abstract concepts verbalization.

Keywords: Petro Mohyla, abstract vocabulary, vocabulary denoting the character traits of a person, semantics, the Old-Ukrainian language of the 1st half of the 17th century.

Матеріал надійшов 09.11.2015